

AZ ACÉLGYÁR EMLÉKEZETE A TRÉFÁS ELBESZÉLÉSEK TÜKRÉBEN

VÁRKONYI-NICKEL RÉKA
MTA Néprajztudományi Intézet, Budapest

Nagyapám, Nickel Géza emlékére...

A salgótarjáni acélgyárral kapcsolatban számos humoros történet, tréfás elbeszélés, klasszikus anekdota és adoma¹, valamint „igaz” történet² fennmaradt, a többségük még az államosítás előtti, kapitalista vállalathoz kötődik. Az összegyűjtésük és társadalomtudományos vizsgálatuk fontos és érdekes feladat mind a néprajz, mind a történelemtudomány oldaláról. A kronológiai rendszerezésük, az adott történelmi korszakban való értelmezésük sokat elárulhat a vállalatvezetés és a munkásság, a politika és a munkásság kapcsolatáról. Ugyanakkor tisztában kell lenni vele, hogy például a leggyakoribb forma, az „igaz” történet, jól ismert folklórműfaj, és nem elsősorban a valóság megörökítése és továbbörökítése, hanem a szórakoztatás a célja, legtöbbször a „megtörtént” események nem a valóságot tartalmazzák, csupán az elbeszélő és a hallgatóság vágyálma. Tanulmányomban a Vertich József által összegyűjtött és publikált történeteket kívánom kiegészíteni az általam gyűjtött forrásanyagokkal, és a társadalomnéprajz, valamint az életmódtörténet módszertanát szem előtt tartva elemezni. Munkámat az interjúalanyoktól gyűjtött anekdotákon kívül Vertich József négy anekdota-könyvecskéjére alapoz-

- 1 A Magyar Néprajzi Lexikonban az adomáról azt találjuk, hogy olyan rövid, csattanós, vidám hangvételű prózai epikus műfaj, amelynek szereplői nem konkrét történelmi alakok, hanem egy típus elvont képviselői, pl.: a cigány, a csizmadia stb. Az adoma nem lép fel a konkrét hitelesség igényével. Tréfás fordulatokban gazdag, könnyed stílusú, gyakran él az irónia és a gúny eszközeivel. Az adoma közel áll az anekdotához, a mindennapi szóhasználat gyakran egyező jelentésűnek veszi. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-44.html> (utolsó letöltés: 2018. 12. 01.)
- 2 Az „igaz” történet, mint folklórműfaj, az egyéni élményt vagy más élményét továbbmondó, az élménytörténetnél szélesebb körben ismert, a valóságtól jobban elszakadt történet. A paraszt közösségekben mindenkor ismeretes volt ugyan, jelentősége azonban az utóbbi évtizedekben – a tradicionális népi műveltség elhomályosulásával, a hiedelemvilág eltűnével egyidőben – megnövekedett. Napjainkban a munkásszállásokon, szociális otthonokban, katonaságnál, különösen tehát olyan környezetben kedvelt, ahol a tradicionális népköltészetet még ismerő paraszti elemek a városi lakossággal keverednek. Gyakoribb típusok: a) A családban nemzedékről nemzedékre hagyományozó történet. Ez természetesen a család körén kívül is elterjedhet, ha neves személyek köré fonódik. – b) Erotikus és obszcén történet. Különösen kaszárnyákban és más férfiszállásokon kedvelt. – c) Mulatságos história, amely hagyományörző közösségekben felváltva hangzik el nemzetközileg elterjedt tréfákkal és anekdotákkal, és amelyet polgárosultabb környezetben egyre inkább kiszorít a vicc. – d) Rémtörténet, amely a népi és félnépi környezetben egyaránt kedvelt. Leggyakoribb témája a rablás, gyilkosság vagy egyéb szerencsétlenség. – e) Oktató célzatú, moralizáló „igaz” történet. – f) Neves személyhez fűződő elbeszélés. Specialistája rendszerint sokat tapasztalt, hányatott életű, idősebb tehetséges ember, aki olyan környezetből került ki, ahol a mesemondás, az élő szóval való szórakoztatás még megszokott időtöltés. Funkciója nem a tények közlése, hanem a szórakoztatás. Az elbeszélésbe gyakran nemzetközi vándormotívum keveredik. Magyar Néprajzi Lexikon <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-1498.html> (Utolsó letöltés: 2018. 12. 01.) Vándormotívumra az acélgyári történetek kapcsán is rábukkanhatunk!

va végeztem. Ezek az alábbiak: 1. Színfoltok a gyárból³ 2. Aranyos acélgyári atyafiak⁴ 3. Esetek - Emberek - Emlékek⁵ 4. A kétezredikre várva⁶. Vertich József széleskörű gyűjteményei közül ezt a négyet találtam a fennmaradt anekdoták szempontjából a legizgalmasabbnak, hiszen minimálisan írja át, vagy magyarázza a történeteket a gyűjtő, szemben a tematikus kötetekkel, a sportról szóló Sportoló elődeink - elődeink sportja⁷, vagy az acélgyári színjátszásról szóló: Hogy volt...⁸ kötetekkel. A vékony könyvecskékben található humoros történetek közül nem mindegyik sorolható az anekdota műfajába, de túlnyomó többségük megfelel a Magyar Néprajz Népköltészet kötetében Sándor István által megfogalmazott műfajleírásnak: „Rövid, mulatságos történet, amely személyt, típust, helyzetet, állapotot egyszerű cselekménnyel, párbeszéddel és ötletes csattanóval jellemez... [...] Bár írásban, nyomtatásban évszázadok, sőt évezredek óta rögzítik a műfaj válogatott típusait és változatait, valójában csak élőszóban, az előadók közvetlen tolmácsolásában mint életjelenség éri el teljes hatását.”⁹ A kötetekben található anekdoták java része viszaköszönt az interjúk alatt is. Az interjúalanyok kérdésemre elmondták, hogy ezeket a jól ismert humoros történeteket munkába menet, ünnepeken, társas együttlétek alkalmával mesélték egymásnak. Tekintettel arra, hogy jelen tanulmányomban elsősorban az acélgyárról és az acélgyári kolóniai életről kialakult képet kívánom vizsgálni, és nem az anekdotákat mint a munkásfolklor egy jelentős, narratív műfaját, így a folklorikat szemszögéből írott tanulmánnyal adós maradok.¹⁰

A történeti előzmények közt mindenképp meg kell említenem, hogy Salgótarján a második világháború előtti kapitalista iparvállalatok egyik legjelentősebb vidéki központja volt mintaeértékű ipari kolóniáival és munkásjóléti intézményeivel, egészen a második világháborúig. A vállalatok közül magasan kiemelkedett (országos szinten is) a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., röviden: az acélgyár.¹¹ A 18. század végén felfedezett tarjáni kőszéntelepek kitermelését csak a 19. század közepén kezdték meg. 1861-ben megalakult a Szent István Kőszénbánya Társulat,¹² amely 1868-ban állami közreműködéssel Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársasággá¹³ alakult. Az Észak-Magyarországról, elsősorban a szlovák területekről érkező bányászok betelepődése pedig jelentős mértékben megnövelte a település lakosságát.¹⁴ Lakáskörülményeiket a folyamatosan épülő munkáskolóniák jellemezték. 1867-re a község már 172 házból állt.

A nagy lendülettel meginduló vasútépítés befejezésével, 1867 májusától összeköttetésbe került a fővárossal.¹⁵ Gróf Andrássy Manó, akit a hazai vasiparban betöltött szerepe miatt „Vasgrófnak” is neveztek, felkarolta a felső-magyarországi iparvasút ügyét is, hiszen a

3 VERTICH 1986

4 VERTICH 1992

5 VERICH 1997

6 VERTICH 1999

7 VERICH 1993

8 VERTICH 1987

9 SÁNDOR 1988: 167.

10 A munkásfolklor kutatásokról, illetve az anekdotakutatásokról bővebben lásd pl. az alábbi műveket: DÉGH 1947; NAGY 1962; KATONA 1977; NAGY D. 1987; NAGY D. 1978; UJVÁRY 1988; NAGY O. 1983; MAGYAR 2009

11 Az életmóddal bővebben foglalkoztam monográfiámban: VÁRKONYI-NICKEL 2017. A tanulmányban előforduló interjúrészletek szintén az említett kötetben kerültek először publikációra.

12 SZVIRCSEK 1997: 23.

13 A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-ről részletesen lásd DZSIDA 1944.

14 MNL NML XI-5. 6. doboz Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. iratai Munkástörzskönyvek

15 HORVÁTH 1997: 12.

termelés fellendülését várta tőle. Az elégedetlenkedő kohótulajdonosok támogatását megszerezve, éppen 150 évvel ezelőtt, 1868. április 24-én a felső-magyarországi iparvasút ügyében emlékiratot intézett az országgyűléshez, amelyben az észak-magyarországi vasiparnak a fejlesztésére szánt „Gömöri Iparvasút” mielőbbi megépítését kérte.¹⁶ Négy hónappal később pedig új társulásba hívta a kohótulajdonosokat, és 1868. augusztus 20-án létrehozták a Salgótarjáni Vasfinomító Társulatot.¹⁷ Az alapítótagek közül Schmidt Ottó és Glos Artúrt külföldi tanulmányútra küldtek, akik a Saar-vidéki burbachi finomító és hengergyárban találták meg a gyár építésére legalkalmasabbnak vélt mérnököt: Julius Buch személyében.¹⁸

1881-ben összeomlott az Angol-Magyar Bank, és több vasműveléssel foglalkozó társaság, köztük a salgótarjáni is nagy bajba került. Végül a Wiener Bankverein átvette a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat és a korábban északon tevékenykedő Rimamurányvölgyi Vasművelő Egyesület minden részvényét, aminek következtében 1881. március 21-én a két vállalat egy kézbe került, és létrejött a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.¹⁹ A gyár építésének műszaki munkálataihoz Németország, Csehország és Ausztria adta a legtöbb szakembert, de elvéve egy-két francia és angol származású szakmunkást is alkalmaztak, akiket a gyár vezetősége mint vasgyártókat hívott be külföldről.²⁰ A gyár felépülését követően legnagyobb számban csehek, németek és osztrákok telepedtek meg. A toborzás így egy egészen egyedi társadalom alapjait fektette le. A lakosság túlnyomó többsége ugyanis nem a településhez, hanem a tevékenységhez, vagyis magához a gyárhoz kötődött.

Salgótarján tehát a második világháború előtti kapitalista iparvállalatok egyik legjelentősebb vidéki központjává vált, és a 19. század végén alapított négy nagy vállalat közül (1868. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.; 1868-tól Salgó-Tarjáni Vasfinomító Társulat; 1893. Salgó-Tarjáni Palackgyár Rt.; 1898. Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.) az acélgyár kiemelkedett mintáértékű munkáslakótelepeivel, szilárd burkolatú útjaival és munkásjóléti intézményeivel.

A tréfás történetek színhelyét, az acélgyári kolóniát is megismerhetjük Vertich József elbeszéléseiből, olyan helyszíneket is megörökített elbeszéléseiben, amelyeket ma már nem láthatunk.²¹ Az acélgyári teleprész térben látványosan elkülönült a város

16 Kiszely Gy. 1964. 37.

17 Az alapító tagok között szerepelt Gróf Andrassy Manó, Nádasdy Jakobina grófnő, gróf Pálffy Rezső, gróf Vass Samu, Szilárdy Ödön, Rosenthal Jakab, Szontagh Pál, Stein József és Fischer András. A társulás célját az alapszabályzat 1. paragrafusában tartalmazta: „A salgó-tarjáni vasfinomító társulat célja a nyers vasnak egy nagyobbserű vasgyár felállítása útján (nógrádi) kőszénnek való finomítása, és mindennemű rúdvas, géprészek, tengelyek, lemezek stb. előállítására által a honi vasipart előmozdítani s a külföldi versenyzésre képessé tenni.” Szvircsek F. 1993. 18.

18 A társulat első elnöke gróf Andrassy Manó lett, alelnökei Fest Imre és Szontagh Pál (a csetneki kohó tulajdonosa), az igazgatósági tagok pedig Schmidt Ottó, Glos Artúr, Petrovits Miklós, Schopper J. G., Hoffmann József és Szilárdy Ödön salgótarjáni földbirtokos és bányatulajdonos voltak. Szvircsek F. 1993. 19.

19 Réti R. 1977. 29.

20 Lizsnyánszky A. 1968. 33.

21 „A KOLONIA közepe táján állott a teleprészről sokak által rendszeresen felkeresett, kitűnő ivóvizet adó CSURGÓ nevű kút, az időközben már lebontott, ideépült 33-35. sz. mai házak helyén. Az annak idején közismert kovács szakemberünk, Török bácsi lakása előtti udvarrészben állott ez a „valami”. Közél a kert alatt folyt a patakhoz és MÁV iparvágányhoz egy kb. jó méternyi mélységű, pincszerű verembe, kiálló 1,5 colos átmérőjű vascsőből...állandóan folyt a jó hideg, kitűnő ivóvíz. Főlölegét a patakba levezető vascsőben távolították el. A gyár által 1924-ben egész telepen bevezetett, csőrendszerű, nyomókutas vízellátás után is még éveken át használták az idősebb Fásor-béli lakók ezt a „kutat” mindaddig, mígnem az ötvenes évek építkezései során erre a helyre is nem emeltek többszintes panelházat, a CSURGÓ melletti két régi épületek eltávolítása után.” Vertich 1999: 14-15.

többtől részétől. Sorompók zárták el szimbolikusan a „rimamurányi” területet a város főútjától, habár fizikailag komoly akadályt nem jelentettek. Elmondások alapján a sorompót, amelyből három működött a telep bejáratai előtt, egy-egy nyugdíjas bácsika kezelte, kis órházacska előtt, vagy abban pipázgatva, és bármely közelgő jármű előtt felemelte azt. *„Viszont ezzel a gyakorlattal a tulajdonosi jog tökéletesen kifejeződött. Zahariás bácsi órbódében őrködött, meg söpörgetett. Tekintélyük volt, nagyon tisztelték őket a gyerekek is.”*²² Ha fizikai síkon az áthatolhatatlanság nem is mutatkozott meg, a sorompók által kijelölt szimbolikus határ mégis kikerülhetetlenül élesnek bizonyult. A humoros történetekben is gyakran megjelennek a sorompók, illetve a sorompón belüli és a sorompón túli világ közötti különbség.

*1. kép: Fősorompó az acélgyári út végén.
Dornyay Béla Múzeum Fotótára ltsz. 1623*

A salgótarjáni acélgyári kolónia lakosai sajátos szabályrendszer szerint éltek, amely szabályrendszert a gyár vezetősége a korszakra jellemző valláserkölcsei és általános jogi alapokon hozta létre. A szabályozások kiterjedtek az élet majdnem minden területére: a lakások használatára, azok alakítási, felújítási, javítási módjára, az udvarok rendben tartására, a közterek használatára, de még az ablakok virággal való feldíszítésére is. Habár a lakbér elhanyagolhatóan minimális volt, és a házak, lakások jó állapotúak voltak, a felújítási, karbantartási munkálatokat a vállalat finanszírozta, mivelhogy a magántulajdonáról volt szó, mégis az elbeszélések alapján úgy tűnik, hogy olykor komoly árat kellett fizetniük a bérlőknek a lehetőségért, hogy kolóniai lakosok legyenek. A legszembetűnőbb a történetekben a köztér és magántér határának elmosódása. Amíg egy falusi térben általában élesen és egyértelműen elkülönülnek a porták az utcától,

22 Részlet az A.A-val készített interjúból 2010.

kerítéssel, vagy más egyéb módon kifejeződik a köztér és a magánterület határa, addig az Acélgyári úton ilyen egyértelmű határvonal nem volt. Az acélgyár külön munkakört tartott fenn a rend és köztisztaság felügyeletére: a lakmestert. A lakmester (más telepeken térmester) bemehetett az „udvarokba”, szóvá tehetette, ha a mellékhelyiség nem volt frissen meszelt, sőt, a házak bejáratáig joga volt intézkedni a ház, a porta „arculatát” illetően. A húszas-harmincas években gyerekeskedők emlékezete a lakmestereket gondosan megőrizte. Akárcsak a hozzá fűződő anekdotákat. „A neviben is benne van. Volt itt egy lakmester. Jagiczának hívták, később aztán Jánfalvira változtatta. Ez az utolsó napokig működött a háborúig. A telepen rend és tisztaság volt.”²³

„Úgy emlékszem rá, hogy tartottunk tőle. Mi gyerekek, de az asszonyok is. Mikor a lakmester szigorúan mondta szegény anyámnak, hogy asszonyom, ez a lépcső még nem elég fehér, sikáljon még rajta!”²⁴ Az elbeszélésekben Jagicza lakmesterről szigorú, sokszor félelmetes tisztviselő képe őrződött meg. „Ő szólt, ha a disznóól nem volt szépen fehérre meszelve, de ő felügyelte a hamus vödöröket is! Azokat, amikben minden hajnalban lehoradták az utcára a tűzhelyből kiszedett hamut. Egy nap egyszer végigment egy lovas kocsi, amire felborogatták a hamut, az üres vödörért meg azonnal szalasztották a háziasszonyok a gyereket, hogy a lakásban legyen, mielőtt a lakmester odaér. Bizony, ha rendetlenséget talált az utcán, dühbe gurult, és a gondatlan család vödörét akár a sorompóig is hajlandó volt rugdosni mindenki szeme láttára, füle hallatára. Hatalmas szegény volt! Meg aztán fel volt osztva az utca tisztítása is, lakónként. Nyáron rendszeresen öntözték. A ház egyik legfontosabb része a küszöb volt, csillognia kellett. Hétfévente a családfejek csiszolták, hogy ne legyen kopott.”²⁵

2. kép: Munkásház és utcarészlet az 1920-as évekből.
Dornyay Béla Múzeum Fotótára ltsz. 80.48 814

23 Részlet az A.A-val készített 2008-as interjúból.

24 Részlet a C.C-vel készített 2009-es interjúból.

25 Részlet a B.B-vel készített 2008-as interjúból.

A munkások a lakásokban egészen nyugdíjazásukig, vagyis munkaképességük megszűnéséig lakhattak, majd el kellett hagyniuk azt. A fizetésük mellé természetbeni juttatásokat is kaptak: ingyen villanyáramot, ingyen tüzelőt, olcsó élelmiszer- és ruhavásárlási lehetőséget a gyári „Élelmezési boltokban”, szórakozási lehetőséget a munkáskaszinó biliárdtermében, könyvtárában és kuglizójában, sportolási lehetőséget a vállalat sportpályáin és sportszereivel, ingyenes elemi és iparostanonc-oktatást gyermekeiknek, a kiemelkedő tanulók továbbtanulásának támogatását ösztöndíjakkal. 1914 után pedig a házépítő szövetkezeten keresztül a gyár szorgalmazta a magántulajdonú házak építését a Ferenc-telepen és a Jónásch-telepen.

A fennmaradt anekdoták leginkább az 1920-as és 1930-as évek világában játszódnak, amikor a jelenleg még élő interjúalanyok kisgyermekek voltak. Az 1920-as évekre vonatkozóan a gyár főmérnöke, Gábler Vilmos hagyatékából ismerünk képi, vizuális forrásokat, jelentős értéket képvisel a Dornyay Béla Múzeum Fotótárában őrzött üveg-negatív-gyűjtemény. Felvételein nem csupán, sőt, elsősorban nem a munkások vagy a tisztviselők jelennek meg, hanem a történelem általában csendes, sokszor figyelembe sem vett szemtanúi, a gyerekek. A gyerekek számára a kolónia zárt világ volt, mintegy védőburokként fogta őket körbe. A rájuk vonatkozó szabályok közül az egyik legfontosabb a kolónia határainak tiszteletben tartása volt. A gyári dudu a kolónia időbeli korlátait éppen úgy jelölte ki, mint a térbelieket a sorompók.

*3. kép: Munkás gyerekek a kolónián az 1920-as évek elején.
Dornyay Béla Múzeum Fotótára, Gábler Vilmos hagyaték*

A Vertich József-féle kötetek történetei jól meghatározható tematikák köré csoportosíthatók. Klasszikus értelemben vett anekdotának, vagy rövidebb adomának tekinthetők a munkásokról, ügyetlenkedéseikről, italozásokból fakadó helyzetkomikumok.

Túlnyomó többségben azonban a helyenként egy teljes családról szóló, a család több tagjához kötődő tréfás „igaz” történetek vannak, amelyek végéről sokszor el is marad a csattanó, a történetek eseményének fonala számos humoros jelenet mellett kanyarog el, és a végére csupán kevésbé jelentős erkölcsi tanítás marad, vagy akár az se. Egy-egy hosszabb történet meghallgatása közben az embernek az az érzése, hogy soha sem lesz vége, annyi felé ágazik és kanyarog a cselekmény, ez Vertich József írott szövegeire is jellemző, tökéletesen megfigyelhető rajtuk a szóbeli műfaj írásba ültetése (több-kevesebb sikerrel). Sok esetben felismerhető a mesélő személyének azonossága, és az acélgyári kolónia több évtizeden keresztül birtokolt egy igazi „anekdota hőst” is Nickel Lajos személyében, akinek a beceneve csupán „Uszu” volt, de már nem emlékszik rá senki, hogy miért? Az anekdota, vagy adoma műfajába nem sorolható, helytörténeti céllal született, a vállalat gondoskodását leíró, vagy egy-egy tisztviselő emberségét megörökítő²⁶, az egykori kolónia utcaképét és épületeit rögzítő elbeszélések szintén jelenetűek a történeti kutatás szempontjából.

A kolónia gazdálkodására, illetve a már rég eltűnt kemence sorra sokan emlékeznek. *„a Kaszinóhoz és az Olvasóegyletchez közel, két területi elosztásban állt 2x4 lakásos földszintes épület. [...] ...az egyik házsor végében (a D-i oldalon) volt a hat-sütőtérű kemence, melytől ez az épületsor nevét kapta: Kemence-sor. A másik épületsornak É-i végében egy hentes bolt volt, s ez okból e házsornak Mészárszék-sor lett a neve. Az itteni hentesüzletet akkori szóhasználattal mészárszéknek mondták, ugyan gyári tulajdon volt, de mindenkor egy városi hentes bérelte, akit viszont a telepiek székkálló néven emlegettek.”²⁷* Életmódtörténeti szempontból ezek az elbeszélések értékes források. *„Hát, te, háború előtt még emlékszem, hogy elnézte az állattartást a gyár. Veteményes kert is akkoriban kezdődött, amikor már rosszabbodott a helyzet, de előtte, gyermekkoromban abszolút nem. És aztán minden két ház vagy ház között volt egy kemence. De az én édesanyám már azt nem használta. Nekem van egy olyan sanda gyanúm, hogy a vállalat azt felépítette hagyományból, de talán már nem használták. Pékek voltak, anyám itthon dagasztotta a kenyeret, és aztán vittük a pékhez. Ráírta egy cetlire, a maga kis írásával, hogy [...]né, és ezt a pék ráragasztotta a kenyérré, és ez alapján lehetett keresni. És akkor az én dolgom volt hazahozni. Mindig félve néztük a szép kenyereket a polcon, mert reménykedtünk benne, hogy olyan szép megdagadt kenyér lesz. És amikor nem találta meg és már jöttek a laposak, akkor már aggódott, hogy nem dagasztotta ki jól. De nem hiszem, hogy ez pletyka téma vót, ezt csak anyám tartotta károsnak.”*

A kenyérsütés szándékát a háziasszonyok a „görcsöl” jelezték, amely egy ágas-bogas fadarab volt, minden családé más alakú. Egy helyen megcsiszolták, és ide írták tintával a család nevét.

26 „’38 környékén a hengerlő gépen a hidraulika kissé meghibásodott és akkor szóltak a Liptay mérnökúrnak, hogy ő ért hozzá, nézze már meg, hogy mi a baj. Ő fogta a szerszámát, megnyitotta a hidraulikát, ami még olajat rejtett a vezetékben és ráfolyt a zakójára, ami gyapjú volt. Akkor mondta neki a hengerész, hogy, jaj de kár mérnök úr ezért a szép ruháért, hogy olajos lett. Erre a Liptay azt mondta, hogy nagyon tetszik fiam, no, akkor itt van, használd egészséggel! Az meg kimosta és büszkén járt benne. Nagyon rendes emberek voltak.” (Részlet R. É-vel készített interjúból 2011.), illetve egy másik történet: „A jégpálya az olyan jó volt! Volt ott melegedő is. Aztán egyszer, amikor sportpálya volt, ott fociztunk, a kapu ing meg táská volt. Jött arra a Karattur igazgató úr, látta, hogy focizunk. Másnap szólt az ácsmesternek, hogy kapufát akar látni a fiúknak. És másnap már volt kapunk.” (Részlet B.T-vel készített interjúból 2010.)

27 u.o. 15.

„...a sütés előtti délutánon a háziasszony elhelyezte a görcsöt a kemence ama sütő tere felé, amelyben sütni kívánt. [...] Nos, ha egy napon több család is készült a kenyérsütésre, akkor több görcs sorakozott egymás mellett. És a sütés lefolytatására ilyen sorrendben került sor, amilyen sorrendben a görcsök sorakoztak a sütő tér tetején.”²⁸

Az 1880-1900-as években készültek el a Kaszinó-sor tisztviselő és munkásháza.²⁹ A közelében, az 1880-as években létesült egy újabb nagyobb teleprész, az ún. „Amerika”, a hegyoldalba építve.

„A mi Amerikánk neve is egyik ott lakó háziasszony örömteli felkiáltásából fakadt, amikor igen jól jövedelmezett hónap munkabér fizetési borítékját felbontotta. Akkor, az őket újvilágba való erős invitálásra felelte, miszerint nem mennek sehová, nekik itt már Amerika van. Az eset éppen a nagy dekonjunktúrális években, a századforduló előtt történt, a tömeges kivándorlások idején. [...] A névadás, illetve megjegyzés után a telepen futótűzként terjedt a hír, mit mondott a neves háziasszony, [...] néni, és bizony ez a telepi pletyka ragasztotta letörölhetetlenül a neves háziasszonyt erre a lakóterületre. [...] A nagyon szűk kis otthonok csak jó néhány év után bővültek úgy, hogy a szoba, éléskamra méretezésű helyiséghez az épülettel szemben emelt házsorban kicsiny konyhákat létesítettek a lakóknak. Am a mellékhelyiségek stb. külön deszka épületekben álltak mindvégig, és vezetékes ivóvíz (nyomócsapos kutakkal) csak a húszas évek közepén jutott fel Amerikába.”³⁰

A Dolinka pihenőpark kialakítására az első világháború után került sor. A fenyvessel és akáccsal betelepített, nagy méretű parkot és a játszótereket a gyár közvetlen szomszédságában lévő domboldalban alakították ki. Gondozását a gyári kertészet látta el, amely a gyár bejáratához közel működött mint a gyár egyik üzeme. Célja a munkások munka utáni rekreációja, felüdítése volt. „Az új sportpálya a 'Dolinka' elején épült meg, egy pácvizet elvezető szűk vízműhelyén. Építéskor a vízműhely két oldalát faragták-faragták, a letermelt földet középre borították, s így egy kiszélesedő völgy alakult ki, meredek oldalakkal. Később ezekre építették a tribünöket, majd az átalakításkor a mai formában meglévő lelátókat. A Dolinka elnevezése a gyár legrégebbi szlovák ajkú dolgozóitól ered, hiszen a dolina völgyet jelent, s valószínűleg a kis mérete miatt a 'ka' szócskával becéző elnevezéssel született.”³¹ A város sportéletéhez szorosan hozzátartozott a síelés. Amikor 1944. január 13-án a salgótarjáni levente síjárőrök a Radnai-havasokban a Keleti-Kárpátok legmagasabb csúcsára, a 2305 méteres Nagy-Pietroszra (akkori nevén Horthy-csúcs) tartottak, azonban egy lavina elsodorta őket, és életüket veszítették, az egész város megrendült.³² Az alábbi „igaz” történet maradt fenn a Dolinkában felravatalozott síjárőrökkel kapcsolatban: „A bátyám is nagyon jól síelt, őt is be akarták szervezni, de nem ment, mert egy betegsége folytán kimaradt. A ludovikások mentek szondákkal keresni őket. A temetésen hosszú tömött sorokban indultak végig a Fasoron a SSE pályáról. Szomorú látvány volt. A leventebúcsúztatót a bátyám tartotta a SSE pályán. Mi gyerekek titokban a tiszteletükre csináltunk egy nyilat hajlított vesszőből, zsinórral volt összekötve, nádból készült kilövőt csináltunk, be tudtuk vágni bicskával a levente hüvely átmérőjét, ezt jól legyömösölve gyújtózsínort tettünk

28 VERTICH 1986: 110.

29 SZVIRCSEK 1993: 29-31.

30 VERTICH 1999: 21-22.

31 Vertich József: Színfoltok a gyárból, Salgótarjáni Kohászati Üzemek gyártörténeti gyűjteménye és a TIT alapszervezete, Salgótarján, 1986. 166.

32 VÁRKONYI-NICKEL 2017: 140.

*a végére, és ilyen díszlövészerűen a tribün fölött, amikor föl voltak ravatalozva, vagy 6-8 lövést leengedtünk a nyilakból. Ez tulajdonképpen a cserkészek tisztelegése volt a leventék előtt*³³

A legtöbb személyhez köthető anekdota a már említett Nickel Lajosról és bohém dolgairól szól. Nem véletlen a névbeli egyezés jelen tanulmány szerzője és a humoros történetek hőse között, a családban csak „Lajoskának” szólított munkásember a dédnagypám testvére volt.

4. kép: A Nickel testvérek 1910 körül.

Nickel Lajos a kép bal oldalán, az édesanyja mellett, a bátyja előtt látható.

A kép a szerző magántulajdona.

„Lajos – történetünk hőse, – változatos pályát járt be: lakatosként kezdte, majd a szeggyárban előmunkás lett /ma művezetőnek titulálnák/, utána a hideghengermű szalag-ónozóüzemében volt csoportvezető, s innen ment nyugdíjba. Ő volt az, aki több mint 11 évig udvarolt, s amikor 1957-ben, ötvenegyévesen megnősült, a gratuláló kollégáknak lakonikus elhárító nyilatkozatot adott: »hagyjátok, egy kicsit elsiettem!»³⁴ Vertich József megörökített több tréfás elbeszélést is családommal kapcsolatban, volt olyan történet is, amit más interjúalanyaim Lajoskával meséltek, de Vertich József egy másik családtagnak „a kontójára írta”. De olyan történettel is találkoztam többször, amelyik feltételezhetően nem Nickel Lajossal esett meg, mégis utólag az ő nevéhez fűzték, mert beillett a róla keringő történetek sorába. Erre példa az alábbi történet, amely a helyszínek és a jellegzetes komikus helyzet miatt Lajoshoz köthető, de a Vertich-féle kö-

33 Részlet a H.H.-val készített interjúból (2011.)

34 VERTCH 1986: 79-80.

tetben a bátyja nevének került publikációra. „...talán legmulatságosabb esete volt egy korabeli, Jankovics vendéglő-beli poharazást követő kalandja. [...] édesanyja nem egyszer korholta fiát a késői kimaradásért, olykor-olykor a bővebb szeszfogyasztásért. [...] előre sejtette, hogy otthon ismét „prédikáció” lesz, azért, mert nemrégiben ígérte, hogy tartós józansági állapotot honosít meg. Így arra kérte barátait, kísérjék szíve választottjának lakásához, ne pedig a kolónián lévő szülői házhoz. Lakott pedig a leányzó az „Öreg Józsefin”, vagyis a „Platón”, a mai Kemerovó lakótelep egyik régi, bányai épületében. Úgy gondolta, itt kissé rendbe szedi magát, s úgy megy haza. Nos, a legények nekivágtak: előbb a laktanyáig a Füleki úton, majd ott balra fordulva felfelé a Platóra[...]már a kaptatón erősen segíteni kellett, mert meg-megroggyant, nem bírta a menetelést. Ezért egy-egy barát két oldalról vállánál megmarkolta télikabátját, s úgy segítette, vonszolagatta. Felérték a célhoz, [...] A kopogtatásra s az ezt követő „Ki az?” kérdésre bevallották, hogy „Elhoztuk Fricit”. [Valójában Lajos. VNR.] Kissé ijedten nyitott ajtót a család, megpillantva a társaságot riadtan kérdezték:

- Fricit? Hát hol van Frici?

A társak rámeredtek a vállmagasságban tartott télikabátra, amelyből azonban hiányzott annak tulajdonosa! [...]Csak percek múlva ocsudtak, amikor Frici bácsi szelíd morgások közepette botorkált a sötétben az épület felé.³⁵A nyomdafestéket kevésbé tűrő, csak szóban terjedő történetek közül egy vándormotívumra hívta fel a figyelmemet Magyar Zoltán mesekutató, aki igen jelentős számban publikált anekdotákat és tréfás népi elbeszéléseket. A történet csattanója, hogy a téli hidegben a két erősen ittas, jókedvű cimborára rátör a hascsikarás, és fa nem lévén a közelben, azt találják ki, hogy egymás hátának támaszkodva oldják meg a problémát, ámde a procedúra végén döbbenek rá, hogy a félig guggoló testhelyzetben sikerült egymás nadrágjába tisztelniük. A gömör megyei változata Magyar Zoltán szerint jól ismert. Kicsit kevésbé pikáns, ámde mégiscsak hasonló történet azonban helyet kapott Vertich gyűjteményében, az elbeszélés felépítését tekintve megfelel az anekdota stílusjegyeinek. „A büntetések kis-könyvéből. [...] Hát ugyan miért fizettek büntetést a dolgozók? [...]szerszám-törés, kisebb szerszámvesztés, sorozatos késés és effajta kisebb vétségek. [...] A történet másik főszereplője a gyári nagy kémény. 1921-ben épült a gyári kazánház ma is meglévő, 70 m magas nagy kéménye, amikor a régi kazánházat korszerűsítették. Érdekessége, hogy az építmény nem az üzem területén áll, itt nem jutott megfelelő hely erre a célra, hanem a gyárkerítésen kívül, az ott húzódó országút túlsó oldalán, tehát magától az épülettől mintegy 14-15 méternyire. [...] A kémény mellett közvetlenül kis gyalogút - ma már járda - volt, amely az ún. Barakkokhoz vezetett. Ezek a barakkok, amelyek később lakóházakká lettek átalakítva, annak idején a gyárban dolgozó mintegy 25 fő orosz fogoly elhelyezésére épültek: akik 1917-1920 között voltak itt. Ezek után kisebb átalakítás után a Nagylócból verbuválódott ún. Rakodók - a főként anyagmozgatással foglalkozó dolgozók - laktak itt. [...] Egy őszi estén, de inkább éjszaka, a gyáron belül, a kerítés mellett cirkáló őr kitekintve a kerítésen a kémény közvetlen közelében gyanúsán matató egyént észlelt. [...] Akkurátus ember lehetett az őr, mert reggel azonnal referált a tэрүzem művezetőjének, kellően részletezve az éjjel tapasztaltakat, amit váltótársa is igazolt. Megtörtént a nyomozás, és ennek eredményét, úgy vélem, híven rögzítette a büntetések kis könyve, amely a számosztályra kerülve a büntetés okát és mértékét is rögzítette. Eszerint: J. I. rakodók: 2.-pengő- éjjel lesza- ta a nagy kéményt!”³⁶

35 VERTICH 1986: 82-84.

36 VERTICH 1986: 42-45.

A Nickel Lajoshoz köthető történetek ismertetésének lezárásaként egy klasszikus adomát szeretnék idézni Vertich József könyvéből: „...az ötvenes évek közepe táján Lajos bácsit néhány napon át nem látták ismerősei. [...] Többen meg is kérdezték, amikor előkerült, hol járt, mi történt, hogy nem láthatták. Ő nagy óvatosan, sőt némi sutogással felelte:

- Tudjátok az úttörőknél fémgyűjtés volt! Én meg Nickel vagyok! Nem mertem az utcára kijönni! Még elvittek volna!”³⁷

A Nickel családról szóló tréfás elbeszélések sorába tartozik a Tanácsköztársaság idején felborult gyári hierarchia egy pillanatképe is: „Aztán jött a 19-es kommün. Nagypám úgy gondolta, hogy 6 gyerekkel megilleti a főmérnök lakása. Aránylag a rövid fürdőszobai használat után úgy kivágták őket, hogy még a gyártelepi kolóniát is el kellett hagyniuk, és az Öblösüveggyár mellett albérletben laktak. Szerencsére Nagypámát mint családfenntartót nem küldték el a gyárból, de J. bácsit mint vöröskatonát, és L-t mint ifjú kommunistát igen. (Nagybátyám voltak!)

Akik nem folytak bele a kommunizmusba a családban, azok voltak a fehérek, ők hárman a Vörösek. Vasárnaponként a család az ebédnél úgy ült, hogy baloldalon a Vörösek, jobb oldalon a fehérek és az asztalfőn a Nagymamám. A társalgás a következőképpen zajlott:

Gy. bácsi (fehér): Mama mondja meg J-nek (vörös), hogy holnap hozzák a szenet, jöjjön időben haza, mert be kell rakni!

Nagymama: J! - holnap idejébe gyere, szenet kell berakni!

(Különben minden rendben volt, mivel egymással szemben voltak 80 cm-re!)

Mindkettőjüket a RIMA 7 év múlva visszavette. Elégge drága fürdőszobás megoldás volt! Nagypámát egy járvány vitte el, elégge korán, talán spanyolnátha. Nagymamám 6 gyereket nevelt föl. Ebből 4 fiú az Acélgyárba került.³⁸

Vertich József említett kötetében a többi tréfás elbeszélés szereplői és hősei minden esetben csak keresztnévvel kerülnek bemutatásra, esetleg a vezetéknevük kezdőbetűjét tünteti fel, a teljes családnevet titokban tartja. Ezeknek a történeteknek a szereplői más és más emberek, nem jellemző, hogy több, ugyanazon emberhez fűződő történet megőrződött volna. A leginkább „igaz” történetek közé sorolható tréfás esetek többnyire a munkahelyi „bakik” és a kisebb lopások köré csoportosíthatók. Egy klasszikus példa erre az alábbi történet: „Üllő a nyakban. Sz. Gyula bácsiról elmondandókat részben már 10-12 éves gyerekkoromban, majd a későbbi években, gyárba kerülésem után is hallottam. [...] Mióta eszemet bírom, s őt ismerem, mindig ugyanabban a „kolóniai” földszintes lakásban lakott, öreg korában is szlovákkal keverve beszélte nyelvünket. [...] Az eset a húszas évek elején történt, akkor, amikor még nem volt annyira megszorítva a gyárból való, apróbb dolgok kivitele, mint későbbben. [...] Kora tavasszal, vagy lehetett - késő őszi napon, - a munkavégzés után nyugodt tempóban, kissé tömött sorokban, csoportokban igyekeztek a dolgozók hazafelé. [...] Amikor a tömeg sűrűje már elfogyott, Gyula bácsi is besorozódott a kivonuló oszlopba, panyókára vetett mikádójában mikádú=divatos, a 20. század elején hordott, rövid, kétsoros, rendszerint világos szövetből készült férfi felöltő, feje búbjára tolt sapkában /ez régi szokása volt, bizonyára még Zólyombrézóból eredt /és barátságosan üdvözölte a portást:

- Jó éccagát, jó egiszséget!...

Ekkora kedvességre a portás is szíves szóval válaszolt:

37 VERICH 1986: 91.

38 Részlet C.C. 2010-es leveléből.

- Magának is Sz. ur, magának is! Letelt, letelt...

És a barátságos szavak mellett még néhány barátságos vállveregetést is adott. Am ezenközben igen szokatlan és váratlan gyanús felfedezést tett a gyár jámbor őre. Meglepetésében így szólt Gyula bácsihoz:

- Várjon csak, várjon szomszéd! Mi a fene van a maga kabátja alatt?

Gyula bácsi hebegett, hápogott, adta a nagyon meglepettet, ő miről sem tud! Majd a portás intésére levette mikádóját. De ekkor már 8-10 kíváncsiskodó dolgozó is köréjük sereglett, és a bámulók nagy meglepetésére Gyula bácsi zakójának nyakánál egy dróton kis üllőcske függött. [...]

- Nó, nizzd sag! Azok a bitang inasog, nem odakötötték nekem ezt a francot!"³⁹ Vertich József elbeszéléseinek külön értéke, hogy megpróbálta megörökíteni írásban az egyes szereplőkre jellemző nyelvhasztnalatot.

A tisztviselőkhöz köthető történetek jelentősen ritkábban fordulnak elő. Ennek nyilvánvaló okaként a hierarchia tűnik, amely nem, vagy csak titokban engedte meg, hogy a tisztviselők, esetleg gyárigazgatók sutaságán nevensenek. Amennyiben mégis fennmaradtak történetek, azok feltétlenül pozitív színben tüntetik fel végül a „jósa-gos” igazgatót. A társadalomtörténet szempontjából érdekes az alábbi „igaz” történet, amelyben megjelenik a sportsikerek miatt bújtatott állományba kerülő fiatalember képe. „A skót igazgató és a futball

Focicsapatunk, a SSE, az akkori bajnoki rendszerben az Észak-Magyarországi csoportban küzdött, váltakozó sikerrel, de mindenki óhajtotta, hogy minél előkelőbb helyen végezzen. Titkos remény volt az első helyezés, ezzel az osztályozóra jutás, s né-tán bejutni a legfelsőbb osztályba” [...].H.I. barátomnak [...] 1934-ben állás kellett! [...] Felvétele az igazgató külön engedélye nélkül történt, előzetes tájékoztatás sem volt, a legtipikusabb „bujtatott” bekerülésről volt szó. Hiszen FH. igazgató még egy kitűnő szakmunkás felvételére sem adott volna engedélyt, nemhogy egy ilyen mellőzhető állás betöltéséhez, egy futballista alkalmazására! A szó szoros értelmében valósággal eldug-ták előle a fiut! [...]A gyengécske órabérért, de azért biztos havi 75-85 pengős keresetért dolgozó HI-nek minden reggel gondosan figyelnie kellett a közeledő igazgatót, s ami-akor a rajziroda bejáratához ért, illa berek. Nádak, erek! - eltűnni a környékről, sétálni, minél messzebb, bemenni a Főműhely valamelyik más irodájába, mindegy, de 8.30-ig visszatérni nem volt szabad. [...] Ez a kerülgető módszer azonban a végtelenségig nem folytatható [...]üzemfőnöke egy kedélyes reggelen zavartan vallotta be a fiatalember lé-tezését[...]nekünk szükségünk volt egy ügyes fiatalra, aki emellett még kitűnően futbal-lozik is, így a csapatban is nagyon jól tudjuk használni, hiszen kitűnő futballista, aki kapus és balszélső kivételével minden poszton jól használható, stb, stb. [...] Az igazgató figyelemmel [...] bólogatott és a jelenlévők óriási izgalommal lesett válaszaként ezeket mondotta:

- Na az izeban, akkor ez jó lesz, mert majd tudják maguk vagy 4-5 futballistát meg-szórólni!"⁴⁰

Összefoglalva elmondható, hogy a tréfás elbeszélések gazdag tárháza egy mun-káskolónia is, így a néprajzi gyűjtéseknek ugyanolyan jelentős célpontja kell, hogy legyen, mint egy-egy falu közössége. A kispikai műfajok közül a salgótarjáni acél-gyári kolónia esetében legjellemzőbbnek az „igaz” történetet találtam, de felgyűjthe-tő anekdota és adoma is. A folklór szövegek csak erős forráskritikával használhatók

39 VERTICH 1986: 65-68.

40 VERTCH 1986: 28-30.

a történetírás forrásaiként, hasonló problémát vetnek fel az általuk mutatott kép hi-telességével kapcsolatban, mint a szépirodalmi szövegek. A salgótarjáni acélgyárhoz generációk kötődtek, úgynevezett munkásdinasztiák alakultak ki a vállalat kolóniá-in, ezt jól megőrik a fennmaradt szórakoztató szövegek is. A ma már nyolcvan év feletti munkások a második világháború előtti vállalatról mesélve még mindig rimainak nevezik önmagukat. A vállalathoz, a gyárhoz tartozás az identitásuk részévé vált. A paternalista képet mutató, gondoskodó vállalat tisztán fennmaradt az elbeszélésekben. A latin eredetű „identitás” szó jelentése: azonosság. Mind a személyes, mind a kollektív identitás alapja, hogy a múlt idő ellenében hiszünk önmagunk létének bizonyosságában és azonosságában. A kollektív identitás megőrzésében segítenek mind a mai napig az acélgyár társadalmához fűződő anekdoták és más édes-bús, hu-moros történetek.

IRODALOM

DÉGH Linda

1947 A munkásság és a népköltészet. In: Szendrő Ferenc (szerk.): A munkás-műveltség könyve. Budapest. 250-271.

KATONA Imre

1977 A nevetés szociológiája. Modern városi vicceink egy csoportjának társadalomstatistikai elemzése. In: Istvánovits-Kríza (szerk.): A komikum és a humor megjelenésének formái a folklórban. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1., Budapest. 168-185.

MAGYAR Zoltán

2009 Szilágysági dekameron, Mentor Kiadó, Marosvásárhely

NAGY Dezső

1962 A magyar munkásdal és munkásfolklór szakirodalmja, Budapest.

1978 Folklór Archívum 8. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

1987 Magyar munkásfolklór. Budapest.

NAGY Olga

1983 Újabb paraszt Dekameron, Magvető Könyvkiadó, Budapest.

SÁNDOR István

1988 Anekdoták In: Istvánovits Márton (szerk.): Magyar Néprajz V. Népköltészet, Akadémiai Kiadó, Budapest. 167-212.

UJVÁRY Zoltán

1988 Adomák Gömörből, Gömör néprajza XIII. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

VÁRKONYI-NICKEL Réka

2017 Rimaiak a gyárak völgyében. Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest (Néprajzi Értekezések 6.)

VERTICH József

1986 Színfoltok a gyárból. Salgótarjáni Kohászati Üzemek - TIT Nógrád Megyei Szervezete, Salgótarján.

- 1987 Hogy volt... Száz év a salgótarjáni acélgyári munkásszínjátzás történe-
téből. Salgótarjáni Kohászati Üzemek, Salgótarján.
- 1992 Aranyos acélgyári atyafiak. Sokszorosított kézirat. Salgótarján.
- 1993 Sportoló elődeink - elődeink sportja. Nógrád Megyei Testnevelési és
Sporthivatal, Salgótarján.
- 1997 Esetek - Emberek - Emlékek. Kohász Művelődési Központ, Salgótarján.
- 1999 A kétezredikre várva. Sokszorosított kézirat. Salgótarján.

RÉKA VÁRKONYI-NICKEL

THE MEMORY OF THE STEEL FACTORY OF SALGÓTARJÁN IN THE ANECDOTES

The Rimamurány-Salgótarján Iron Works Co. in Salgótarján started to run up from 1871. The people who lived in the workers' colony of the Steelworks in Salgótarján differentiated themselves from the rest of the local residents not only spatially but also in their appearance, as a result of their higher standard of living. At the beginning of the 20th century the major streets of the colony (Acélgyári Street) had macadam or stoned surface and were lit with public street lightning. The duty of the so-called Dwelling Master was to guarantee neat, clean, tidy streets within the colony. There were so many anecdotes and funny stories about the Dwelling Master, and some »local heroes« of the colony. Like Lajos Nickel, who was a humorous and usually a little bit drunken labour in the factory.